

Грамматика саласының даму процесіне назар аударған ғалым сөйлеу тіліндегі синтаксистің мәніне ерекше көңіл бөледі. Бала тілінің синтаксисіне, алғашқы сөйлеу жүйесіндегі ойдың, пікірдің берілуіндегі синтаксистің маңызына тоқталады. Егер белгілі интонацияға ие болса, жеке сөздердің сөйлем болуы мүмкін деген ой айтады. Мұндай ғылыми пікірлер қазақ синтаксисінің болашақта дамуына қатысты айтылған бастамалар деуге толық негіз бар.

Қорыта айтқанда, қазақ синтаксисінің зерттелуіне профессор Т. Сайрамбаев өзіндік үлкен үлес қосқан ғалым. Оның еңбектерін қай-

талай оқығанда, қазақ тіліндегі сөз тіркесін зерттеуде қандай ғылыми тұжырымға қол жеткізілді, болашақта қандай бағытта ізденуге болар еді деген сұрақтардың біразына жауап ала аласыз. Жастардан көмегін аямайтын, сол жасаған көмегін «өзгелердей» сатпайтын жақсы аға биыл 75-ке шығар еді... Артына өлмес мұра қалдырған профессор Т. Сайрамбаев есімі әлі талай ғылыми еңбектерде жазыларына, айтыларына сенім кәміл.

1. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы, 2010. 29-бет

2. Соссюр Ф. Де. Курс общей лингвистики. М., 1933.

**Салкинбай Анар Бекмырзаевна
Т. САЙРАМБАЕВ И КАЗАХСКИЙ СИНТАКСИС**

В статье анализируются труды профессора Т. Сайрамбаева, посвященные теории словосочетаний в казахском языке.

**Salkinbai Anar Bekmyrzaevna
T. SAYRAMBAEV AND KAZAKH SYNTAX**

The article analyzes the work of Professor T. Sayrambaev devoted to theories of phrase in the Kazakh language.

Гүлдархан Смағұлова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Smagulova.g@mail.ru

ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ: КЕМЕЛДІК ПЕН КЕҢДІК

Профессор Талғат Сайрамбайұлымен Ұлттық университеттің қабырғасында, филология факультетінде әріптес әрі ағалы-қарындас болып еңбек еткенімізге 40 жылға жуық уақыт өтіпті.

Қазақ тіл білімінің дамуына үлес қосқан, әсіресе, синтаксис саласында өнімді зерттеулер жүргізген және Қазақстан ғылымына көптеген шәкірт ғалымдарды дайындаған ғалым Аға туралы 75 жас мерейтойы күні өз жадымызда қалған ғибратты сәттерді бөліскеніміз жөн болар.

Әр кезеңде ұрпақ ауысқан сайын алдыңғы толқын ағалардың ғұмыр мен ғылымдағы іздері, айтқан ақыл-нұсқалары кейінгілерге үлгі, өнеге болып жаңғырып отырады. Мәселе - оны жеткізушілер мен тыңдаушылардың арасындағы өзара ықпалдастықтың болуы және әсерлі әңгіменің нәтижеге бағытталуы.

Біздің де білім іздеген тұстағы шәкірттік жылдарымызда, жас ұстаз ретінде дәрісхана есігін имене ашып, алғашқы сабақтарды бастағанымызда демеу беретін, жебеп жіберетін

әріптес ағаларымыз болды. Жастықтың ерекшелігі ғой, кейде бір нәрсені артығырақ біліп, бұрынырақ айтып қалсақ, соған астамсып, шікірейіп қалатынбыз. Сонда Төкең сияқты ағаларымыз шын пейілдерімен, риза кейіппен, «е, сөйткендерің дұрыс, сендер жассыңдар ғой, сендер білмегенде кім біледі» деп тіпті желпіндіріп жібереді. Ол кезде олардың өздері соншалықты қартайып отырған жоқ, керісінше кітапханаға бізден бұрын барып, бізден бұрын тіл біліміндегі «жаңа дүниелерді» игеріп жүретін.

Ұлттық университеттің филология факультетінде өзіміз дәріс алған ғылымдағы заңғар тау ағалар бейнелері алыстаған сайын, биіктеп барады. «Ағалар» деп әр ойымызды бекер түздықтап отырған жоқпыз.

Қазақ филологиясы кафедрасында бізге дәріс оқыған Мархабат Томанұлы, Хасан Кәрімұлы, Мырзатай Серғалиұлынан бастап, күні кешеге дейін әріптес болған Ағалар – Айтбай Айғабылұлы, Сапархан Мырзабек, Талғат

Сайрамбайұлы ғылыми ұжымның ұйытқысы мен берекесі болған жандар. Олардың жүрген жерінде сыпайы салмақ пен сенімді сыйластық қатар жүретін. Тіпті әлденеге көңілдері толмай ашуланған сәттерін жеңіл және жұмсақ әзілге орай салатын. Әсіресе, Төкеңнің әзілдерінің астарында өкпе де, кісіні аяқ астынан жұмсап жіберу де, әлдебір өтінішін астарлап, қыстыра салу да айналасына еш зілсіз қабылдана беретін. Бір-бірімен әзілі жарасқан Ағалар сол қазақы қалжыңның күдіретін өзтерімен бірге ала кеткендей ме қалай, қазір солардың ізін басып келе жатқан, жұмыстан мұрындарынан шаншылған жастардың не қолдары тимейді, не әзілдеуді білмейді. Әйтеуір, екіншісі бірі.

Шынында біздің ұрпақ нағыз жаны жайсаң, жүрегі ізгі, кісіге деген жақсы ниеттерінде ешбір несиелік байқалмайтын, айналасына тек кемелдікті көрсетіп, болмысындағы бар кеңдікті паш етіп жүретін азаматтардың қасында жүріп тәрбие алғанына риза. Бір қызығы сол Ағалар жасы кішілермен бірінші амандасып, сәлем беретін. Сірә, «сөз анасы – сәлем» қағидасы олар үшін адамгершілік заңының басты бабы болу керек. Кейде осы күні қызы болсын, ұлы болсын небір «мүйізі қарағайдай» әріптес замандастарымыз шірене, сыздана өтіп бара жатады. Сен де амалсыз бет перденді алғың келмейді. Неге? Өйткені бәріміздің жан дүниемізді іштарлық пен менмендік вирусы жайлап алған...

Осы күні шәкіртке тән елгезектік пен сыпайылық формулада ғана қалып, қызметтері ауысып кеткен сияқты. Бүгінгілердей емес, өйткені Төкең сияқты ұстаздар кезінде өз ұстаздарын қатты қадірлеп, биікке қоятыны соншалық, ғылымдағы жетекшісі Мәулен Балақаев сынды ғалымның бейнесін талай жылғы әңгімелерінде әр қырынан танытып отыруға бейіл еді. Бұл да ғылымдағы ұстазы алдындағы игілік парызын өтеудің бір қыры...

Адамдық пен ғалымдықтың қалыптасуына ықпалы мол ғылымдағы жанашыр ұстаз еңбегін осылай танытып отыруы - Төкеңнің жақсылықтың қарымын қай кезде болса қайтаруға тиіс міндетім деп ұғуы. Оған дәлел ұстазы М.Балақаев идеяларын дамытты, қырықтан астам кандидаттық пен екі докторлық жұмыстың диссертациялық кеңесте тұсауын синтаксистің ала жібiмен байлап кескенi, үлкен ғылым жолына қадамдарын нық бастыр-

тып жібергенi де шәкірттерiне деген алданбайтын үмiтi мен сенiмi едi.

Қазақ тiлi синтаксисiнiң мамандары Қазақстан ЖОО-ларында әлi де саусақпен санарлықтай. Алайда сол аз топтың iшiнде Талғат Сайрамбайұлынан қорғаған филология ғылымдарының кандидаттары мен докторлары синтаксис деңгейiн тереңдетiп, оқу үдерiсiнде пән өрiсiн кеңейтiп жүруi ұстаз жаққан шырақтың сөнбес алауға айналуы. Осы ретте ғалым-ұстаздан асқан бақытты жан жоқ, сiрә! Себебi, ол жазған ғылыми-зерттеу еңбектерi, сол еңбектерге сүйенiп, ойы мен идеясын дәйектеген iзденушiлер, қала бердi жылдан жылға көбейе беретiн сан мыңдаған филолог студенттер қолынан өтетiн оқулық кiтаптардағы ғалым-ұстаз ұсынған сарқылмас бiлiм бұлағы... Талғат Сайрамбайұлының соңында қалдырған ғылыми мұрасының ерекшелiгi мiне, осында жатыр.

«Кемелдiк» деген адам болмысының ерекше қасиетi. Бұл - адамның қай жағынан болса да, толық жетiлiп, арман-мақсаттарына жету жолындағы өзiне деген сенiмдiлiгi. Талғат Сайрамбайұлының өмiрбаянындағы өзi айтып отыратын «жетiмдiк» осы «кемелдiкке» әбден дайындап, пiсiрiп жеткiзген. Өйткенi жас кезiнен көрген қиындық келешектегi игiлiктi жасау үшiн өз күшiне үлкен сенiммен қарауға баулиды. Кейiн қызығын көру, қызықтау дегендерiңiз бiреулерге пайда бола салған, сый етiп бере салған дүниедей көрiнуi мүмкiн. Алайда ғылым жолындағы ғалымдардың iстеген еңбектерiн салмақтау таразыға тән емес. Ғылыми жұмыстың салмағын ғылыми ортадағы қажеттiлiк пен жылдарға жылыстаған уақыт қана екшеп өлшейдi. Бұл әсiресе, тiл бiлiмiнде қиынның қиыны.

Қазақ тiлiне қатысты зерттеу еңбектерi өз топырағында ғана тамырланып, жемiс бередi. Өз топырағы дегенiмiз - сол тiлде сөйлейтiн қазақ ұлты. Қазақ тiлшi ғалымдарының тiл бiлiмiне сiңiрген ұшан теңiз еңбектерi алдымен Қазақстан ғылымына тиесiлi. Олай болса ғалымға құрмет ең бiрiншi өз әрiптестерiнiң қолдауынан, мойындауынан көрiнедi. Бұл ретте Талғат Сайрамбайұлының ғылымдағы iздерi ескерусiз, назардан тыс қалған жоқ. Оның iздеушiлерi де, сұраушылары да, жоқтаушылары да өзiнiң бауыр басқан ғылыми ортасын-ағы әрiптестерi мен қара орман шәкірттерi.

Жалпы түркi тiлдерi бойынша «күрделi сөз тiркестерiнiң синтаксисiн» ұстазы М.Балақаев

жеке нысан етіп қарастырған. Осы нысанды әрі қарай тереңдетіп, 1981 жылы ғылыми ізденістермен тілдік деректермен жан-жақты байытып, профессор Т.Сайрамбайұлы докторлық диссертациясын «Қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» деген еңбекпен монографиялық зерттеуі арқылы ғылыми көпшіліктің алдында сәтті қорғап шықты. Ұстаз сенімін ақтап, осындай нәтижемен мерейін өсірді. Сөйтіп, «Қазіргі қазақ тілі синтаксисінің» ғылыми теориялық ауқымы кеңейіп, ғалымның жай сөйлемге қатысты жаңа ой-пікірімен әрі қарай тереңдетіліп, «дербес мағынасы бар сөздер, яғни сөз таптары, сөз тіркесінің негізгі құрамды элементі деп қаралуға тиіс» деген нақты тұжырым ұсынылды.

Талғат Сайрамбайұлы өзінің ұзақ ұстаздық қызметінде ғылым әлемінен бір сәт алыстамаған. Түрлі ғылыми-теориялық конференцияларда жасаған баяндамалары қазақ тілі синтаксисінің проблемаларынан туындайтын. Тіпті студенттер дәрісханаларында сөйлем мүшелерін талдатудың әдіс-тәсілдерінде тек профессор Т.Сайрамбаевқа ғана тән әдістемеде өзіндік ерекшелік бар екендігін кезінде тәлім алған шәкірттері айтып отырады.

Ғылымда теория жасау үшін алдымен соған қатысты практиканың небір қиындықтарынан өту керек екендігі белгілі. Оқыту процесінде дәріс мазмұны екеуінің – ғылым мен тәжірибенің ұштасуынан – кең, әрі мағыналы, идеялы, деректі, сондай-ақ, болашақта жазылатын ғылыми еңбектің негізі қалануы тиіс. Т.Сайрамбайұлының зерттеулерінде сөйлем мүшелері категориясы осындай арнайы ізденістің жемісімен тереңдетілді. Соның нәтижесінде «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты монографиясы 1991 жылы жарыққа шықты. Бұл еңбегінде сөйлем мүшелері болатын негізгі белгілерді нақтылап көрсете келе, теориялық анықтама ұсынған.

Әр жылдары ғалымның баспадан жарық көрген еңбектерінің өз іздеушісін табуы - оның уақыт өте келе ғылыми кемелдікке келгенін мойындататыны даусыз. Біз бұл ойымызды Талғат Сайрамбайұлының 2007 жылы 70 жылдық мерейтойында құрастырылған биобиблиографиялық көрсеткішін сараптай келе бекіте түстік. Мұнда тек ғалымның жеке авторлығымен шыққан 10 оқулық пен оқу құралдары, басқа да ғылыми еңбектері хронологиялық тәртіппен тізімделген.

Тілдің жанды құбылыс екенін тек тілші ғалымдар ғана, «түстеп, тани алады». Тілді тұтынушылар қатынас құралы екендігін ғана шамалайды. Әдетте тілдік деңгейлердің ішінде ең өзгертмелі сала - лексикология. Ал тілдік формулаға салынған сияқты *синтаксис ерекшеліктерін* ұзақ жылдардағы бақылау, байқау, фактілерді жинау, оны сараптау арқылы анықтауға болады. Бұл ретте Талғат Сайрамбайұлының қағаздарының арасында, тіпті қалтасында әр жерден жазылып алынған, немесе газет қиындыларынан қатталған мысалдар «бұрқырап» жүретін. Тілде кездесетін синтаксистік бірегей фактілерді дәйек пен дерекке негіздеу үшін жалықпай жинастырып, кейде аспиранттар мен ізденушілеріне үлестіріп отыратын.

Қазақ тілі синтаксисін функционалдық бағытта зерттеудің алғашқы үлгілерін ғылымға баулыған шәкірттерінің диссертациялық жұмыстарының тақырыптарынан да көруге болады. Ал оларға берілген ғылыми бағыт-бағдары өзінің 2004 жылы жарыққа шығарған «Тіркесімділік дистрибуциясы» және «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» 2005 жылы басылған еңбектері және басқа да мақалаларынан бастау алады.

Мінезге бай Төкеннің қашанда айналасын өзіне тән жайма-шуақ қалпымен жүрген ортасын әзіл-қалжыңымен байытып, үлкенмен де кішімен де тіл табысып кететін қасиеті шынында үлгі еді. Бастық болса да, көпшілдігі және ақ көңілдігімен «өзімде ғана болса екен» деген пиғылдан аулақ жүретін. Кафедрадағы әріптестерінің профессоры бар, доценті бар, қатардағы оқытушысы бар барлық мүшелеріне үлестіретін көңіл сыйы мен меңгерушілік билігін де біркелкі, еш алаламай әркімнің ғылымдағы, ұжымдағы орнына қарай тең бөлетін. Мұндай қасиет қазіргі айтып жүрген корпоративтік рухты қалыптастыратын аса қажет тәсілдердің бірі.

Талғат Сайрамбайұлының өмірбаянын қарасаңыз негізгінен «ат үстінде» жүрген азаматты танысыз. Демек, адамдармен жұмыс істеудің, адамдармен қарым-қатынас жасаудың небір қиы да қиын тәсілдерін меңгерген жан. Ең басты қағидасы кішіпейіл мен қарапайымдылық арқылы ғана өзін сыйлата білген.

Адам жасы ұлғая келе, алдыңғы толқындағы әріптестерін жиі еске алады.

Өнеге-өсиеттерін жадында жаңғыртады. Ағалар жүрген жолдармен, олар сүрлеген соқпақтармен кейінгілер де іздерін басып келе

жатыр. Ғалым Ағалардағы кемелдік пен кеңдіктің өлшемі кейінгілерде қандай деңгейде байқалады екен деген ойлардың болуы заңды.

Өйткені кемелдік пен кеңдік ғылымда - із қалдырған көрнекілік, ал әріптестердің өз арасында - адами болмыстың үлгісі.

**Смагулова Гулдархан Нургазиевна
ТАЛГАТ САЙРАМБАЕВИЧ: СОВЕРШЕНСТВО И ЛЮБЕЗНОСТЬ**

В статье описана жизнедеятельность профессора Т.Сайрамбаева в науке и в обществе

**Smagulova Gyldarhan Nurgazievna
TALGAT SAYRAMBAEVICH: PERFECTION AND COURTESY**

This article describes the livelihood of professor T.Sayrambaev in the science and society

А. Тасымов,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

**ПРОФЕССОР Т. САЙРАМБАЕВ - ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ
СИНТАКСИС САЛАСЫНЫҢ БІЛГІРІ**

Талғат Сайрамбаев аталған тіл ғылымының синтаксис саласының білгірі, әйгілі ұстаз, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Мәулен Балақаевтың сүйікті шәкірті болды. Талғат Сайрамбайұлы ұзақ уақыт Қазақ ұлттық университетінде дәріс оқи жүріп, тіл ғылымының, әсіресе, сөз тіркесі мәселелерін зерделеуді бір сәт есінен шығарған емес. Бұл жол ғылымды басқа бір мақсат үшін емес, ғылымның тек өзіне ғана ынтық, іңкәр болғандықтан, білген үстіне тағы біле түссем екен деген құмарлық, махаббат пайда болғандықтан үйренетін жол. Солай екеніне оның бір-бірімен іштей тығыз байланысты, ортақ желілі ортан қолдай зерттеулерінің тақырыптық ауқымы, теориялық терең талдаулары дәлел. Т.Сайрамбаевтың шығармашылық жұмысының дені – сөз тіркесі мәселелері. “Сөйлемнің түрлаулы мүшелері” атты еңбегінде (Алматы “Қазақ университеті” 1991 ж.) сөйлем мүшелері туралы ережелердің әрқайсысының жетістіктеріне, кемістіктеріне өзіндік талдау жасайды. Сөйлем ішінде келетін оқшау сөздер, айқындауыштар, былайша алғанда, дербес мағыналы сөздер бола отырып, белгілі бір сөйлем мүшесі бола алмайды, бүкіл сөйлемге немесе жеке бір сөзге қатыстылығымен ғана ерекшеленеді. Сондықтан сөйлемнің ішінде жұмсалатын дербес мағынасы бар сөздердің өзін де екшелеп, қайсысы сөйлем

мүшесі бола алады, қайсысы сөйлем мүшесі бола алмайды деп топтау да сөйлемге қатысты сөздердің өзіндік қасиетін жан-жақты айқындауда басты шарт болуы керек деп топшылайды (аталған еңбек 11-б.)

Сөйлем мүшелері, олардың жасалу жолдары бөлімінде (36-б.) сөйлем мүшелерінің жасалу жолын жеке алып, оны 8 топқа бөліп қарастырған. Қазақ тілі материалдары негізінде фразеологиялық бірліктер туралы І.Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, Ө.Айтбаев, Т.Қордабаев, К.Қожахметова, М.М.Копыленко, М.Балақаевтардың еңбектерін жүйелі түрде зерделеген.

Ана тіліміздің басқа мәселелерімен қатар профессор Мәулен Балақаевтың аса бір зер сала зерттеп, көп жұмыс тындырған саласы деп, қазақ тіліндегі сөз тіркестері синтаксисін атау ләзім. Профессор М.Балақаев шын мәнінде де, сөз тіркесі аталатын синтаксисіміздің жаңа тарауын дүниеге әкелген зерттеуші болды. Бұл мәселеге қатысты көлемді монографиядан бастап, ірілі-ұсақты ондаған еңбек жариялады. Мәкең араласып, атсалыспаған қазақ тілі туралы ғылымның бірде-бір саласы жоқ десек болғандай. Әсіресе, қазақтың ұлттық жазбасының қалыптасуына, жүйелі қазақ емлесінің жасалуына, қазақ әдеби тілінің дамуына Мәкең қосқан үлес, олжаның есесі мейлінше мол да қомақты. Ғалым қаламынан туып, жарық көрген әдеби тіліміздің тарихы, қазақтың тіл мәдениеті туралы монография-